

κατώτερος ἐκεῖνος ἄνθρωπος ἦτο ὄν. εἰς ᾧ θὰ ἠδύνατο νὰ ἀποδοθῆ ἄξια τις, ἐφ' ὅσον δὲν φαίνεται νὰ εἶχεν οὗτος κἄν συνείδησιν τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ¹. Διὰ τοῦ πρὸς τὰ ὀπίσω ἄλματος τούτου, φθάνομεν εἰς τὸν σταθμὸν τοῦ ὑποθετικοῦ προανθρώπου, ἀγνώστου ἐν πολλοῖς καὶ ἀπὸ τῆς φυσικῆς καὶ ἀπὸ τῆς ψυχικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς. Πάντως ὅμως ἐν οὐδεμιᾷ περιπτώσει θὰ ἠδυνάμεθα νὰ ἀποδώσωμεν εἰς τὴν βούλησιν αὐτοῦ, τὴν ἐξουσίαν ἐκείνην, περὶ ἧς ἀνωτέρω εἵπομεν, τῆς δημιουργίας νομικῶν ἀποτελεσμάτων, δικαιογόνον δηλαδὴ δύναμιν. Τοῦτο θὰ ὑπερέβαινε τὰ ὅρια τῆς ἀνθρωπίνης νοήσεως.

§ 2. Κριτικὴ τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου.

¹ Ἀνάλογα ἐπιχειρήματα πρὸς ἐκεῖνα, ἅτινα ἐξετέθησαν ἐν τῇ ἀνωτέρω κριτικῇ τῆς φυσικῆς καταστάσεως, ἰσχύουσι καὶ ἐνταῦθα καὶ ἄγουσιν εἰς τὸ ἀπαράδεκτον τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου. Ἡ ὑπόθεσις αὕτη οὔτε ἐκ τῆς ἱστορίας², οὔτε ἄλλοθεν ἐπιβεβαιοῦται³. Ἡ

¹ M o n t e s q u i e u, De l'esprit des lois, l. I, ch. II.

² Ἡ περίπτωση τῆς ἐπὶ τοῦ πλοίου May Flower ὑπὸ τῶν μεταναστῶν, οἵτινες μετέβαινον, ἵνα ἰδρύσωσιν ἀποικίαν εἰς τὴν Β' Ἀμερικὴν, συναφθεῖσα τῷ 1620 συμφωνία (Plantation Conventant) δὲν ὑπάγεται ἐνταῦθα, διότι δὲν πρόκειται περὶ ἐν φυσικῇ καταστάσει πρότερον διατελούντων ἀνθρώπων. Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον δὲν δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν καὶ τὸν ἥρωα τοῦ μυθιστορηματός τοῦ Defoe, τὸν Robinson Crusoe ὡς εὐρισκόμενον ἐν φυσικῇ καταστάσει, διότι πρὸ τοῦ ναυαγίου οὗτος ἔζη ἤδη ἐν κοινωνίᾳ καὶ πολιτείᾳ.

³ Πρβλ. E. D u r k h e i m, De la division du travail social, Paris, ἐκδ. 1926, σελ. 179. G. R i c h a r d, La sociologie générale, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 271. E s m e i n, Eléments de dr. const., ἐνθ' ἄνωτ., τ. I, σελ. 308, 310. B e r o l z h e i m e r, Philosophie des Staates, München, 1906, σελ. 29. G. D e l V e c c h i o, Su la teoria del contratto sociale, Bologna, 1906, σελ. 49. Α. Ἐ λ ε υ θ ε ρ ο π ο ὄ λ ο υ, Ὁ κοινωνικὸς βίος τῶν ἀνθρώπων, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 96. Δικαίως ἐρωτῶσιν ἐπιχειρηματικῶς, παρὰ τίνι συμβολαιογράφῳ κατηρτίσθη τὸ ἐν λόγῳ συμβολαίον καὶ ποῦ εὐρίσκονται τὰ ἀρχεῖα, ἐνθα τοῦτο ἔχει κατατεθῆ. Πρβλ.

κοινωνία καὶ ἡ πολιτεία δὲν δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ἀπλῶς ὡς τεχνητόν, μηχανικόν καὶ αὐθαίρετον κατασκευάσμα¹ τῶν ἐκ συμφέροντος² ὀρμηθέντων ἀνθρώπων, οἵτινες εὗρισκοντο πρότερον ἐν φυσικῇ καταστάσει, ἀλλ' ἀναγκαῖον γεγονὸς ὀφειλόμενον κυρίως εἰς ἀναποτρέπτους βιολογικὰς καὶ ψυχολογικὰς αἰτίας³. Ἄλλως τε ἀναγκαῖα προϋπόθεσις τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου εἶναι ἡ προ-

G. M e r k e l, Hume's und Rousseau's Abhandlungen über den U-vertrag, Leipzig, 1797, σελ. 9: «Vergeblich fragt man uns, in welches Archiv dieses Dokument unserer Rechte niedergelegt ward...»

J. P o r t a l i s, De l'usage et de l'abus de l'esprit philosophique, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 300. G. C a r r o n i, J.-J. Rousseau e la rivoluzione francese, Genova, 1912, σελ. 80. V. O r l a n d o, Principii, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 30.

¹ Πρὸβλ. W i l s o n, L'Etat, γαλλ. μετ. μετὰ προλόγου τοῦ L. D u g u i t, Paris, 1902. τ. I, σελ. 349. M. W u n d t, Staatsphilosophie, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 134 κ.έπ. A M e n z e l, Begriff und Wesen des Staates. ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 44. R. L a u n, Das Nationalitätsprinzip, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 61.

² Ἐὰν τοῦτο ἦτο ἀληθές, θὰ ἔδει νὰ δεχθῶμεν ὅτι θὰ ἦτο δυνατόν νὰ μὴ σχηματισθῶσι κοινωνίαι καὶ πολιτεῖαι, ἢ ὅτι οἱ ἄνθρωποι θὰ ἠδύναντο, ἀκυροῦντες τὸ κοινωνικὸν συμβόλαιον, νὰ διαλύσωσι τὴν κοινωνίαν καὶ νὰ ἐπανέλθωσιν εἰς τὰ δάση. Πρὸβλ. J. P o r t a l i s, De l'usage et de l'abus de l'esprit philosophique, ἐνθ' ἄνωτ., τ. II, σελ. 300. E. B r é h i e r, Histoire de la philosophie, τ. II, 1932, σελ. 153. V. B a s c h, L'individualisme anarchiste, Paris, 1928, σελ. 195 κ.έπ. A. E s p i n a s, Être ou ne pas être, ἐν Revue philosophique, 1901, σελ. 477. J.-L. B r i e r l y, Le fondement du caractère obligatoire du droit international, ἐν Rec. des Cours de l'Acad. d. dr. international, τ. 23.1928-III, σελ. 471. J. G. F i c h t e, Beitrag zu Berichtigung der Urteile des Publikums über die Französische Revolution, Leipzig, έκδ. F. M e i n e r, 1922, σελ. 50 κ.έπ. T r e n d e l e n b u r g, ἐνθ' ἄνωτ., § 153. V. L i l l a, Manuale di Filosofia del Diritto, Messina, 1903, σελ. 380. F. F u l c i, La filosofia scientifica del diritto, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 439.

³ Πρὸβλ. E. D u r k h e i m, De la division κλπ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 181. F. F u l c i, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 315.

⁴ G. P l a t o n, Pour le droit naturel, Paris, 1911, σελ. 70. G, R i-

ύπαρξις τῆς φυσικῆς καταστάσεως, ταύτης δὲ ἀπορριφθείσης, οὐδὲ περὶ ἐκείνου δύναται νὰ γίνη λόγος.

Τὸ κύριον ὁμῶς μειονέκτημα τῆς θεωρίας ταύτης ἔγκειται ἐν τῇ χρήσει τῆς λεγομένης δυναμικῆς ἢ γενετικῆς μεθόδου¹, ἥτις ἐν τῇ

c h a r d, *La sociologie générale*, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 163. *R. W o r m s*, *Philosophie des sciences sociales*, ἐνθ' ἄνωτ., τ. I, σελ. 48, 53. *J. F r. H e r b a r t*, *Lehrbuch zur Einleitung in die Philosophie*, Leipzig, ἐκδ. 1912, σελ. 349 κ.ἐπ. *W i l s o n*, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 349. *A. M e n z e l*, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 44 κ.ἐπ. *S. B r i e*, *Entstehung und Untergang der Staaten*, ἐν *Handbuch der Politik*, τ. I, 1920, σελ. 58. *R. L a u n*, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 61. *G. D e l V e c c h i o*, *Su la teoria κλπ.*, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 49. *Τοῦ αὐτοῦ*, *Lezioni κλπ.*, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 254 κ.ἐπ. *A. B a r t o l o m e i*, *Lezioni κλπ.*, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 277. *S. R o m a n o*, *Diritto costituzionale*, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 52. *S. F r a g a r a n e*, *Contrattualismo e sociologia contemporanea*, Bologna, 1892, σελ. 27 κ.ἐπ. *A. Ἐλευθεροπούλου*, *Ὁ κοινωνικὸς βίος τῶν ἀνθρώπων*, 1930, σελ. 37, 95, 213 κ.ἐπ.

¹ Περὶ τῆς μεθόδου ταύτης καθόλου καὶ εἰδικώτερον ἐν τῇ ἠθικῇ καὶ ἐν τῇ νομικῇ ἐπιστήμῃ πρὸβλ. *V. C o u s i n*, *Philosophie sensualiste au 18me siècle*, Paris, 1856, σελ. 229 κ.ἐπ. *F. R a u h*, *L'expérience morale*, Paris, 1926, σελ. 52 κ.ἐπ. *G. R i c h a r d*, *L'idée d'évolution dans la nature et l'histoire*, Paris, 1903. *R. S t a m m l e r*, *Lehrbuch der Rechtsphilosophie*, Ierlin, 1928, σελ. 54, 62 κ.ἐπ. *G. D e l V e c c h i o*, *Il concetto della natura*, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 93 κ.ἐπ., 100 κ.ἐπ., 108 κ.ἐπ., 112 κ.ἐπ., 123 κ.ἐπ., 142, 155. *Τοῦ αὐτοῦ*, *Su la teoria κλπ.*, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 41, 57 κ.ἐπ. *I c. V a n n i*, *Gli studi di Henry Sumner Maine e la dottrina del diritto*, Verona, 1892, σελ. 13 κ.ἐπ., 15 κ.ἐπ. 61, 63. *Τοῦ αὐτοῦ*, *Prime linee di un programma critico di sociologia*, Perugia, 1888, σελ. 137. *Τοῦ αὐτοῦ*, *Lezioni di filosofia del diritto*, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 71, 87, 98 κ.ἐπ. *A. B a r t o l o m e i*, *Del significato e del valore delle dottrine di Romagnosi per il criticismo contemporaneo*, Roma, 1901, σελ. 9, 25, 31, 60, 67 κ.ἐπ., 72 κ.ἐπ. *Τοῦ αὐτοῦ*, *Lezioni*, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 87 κ.ἐπ. *F. S q u i l l a c e*, *I problemi costituzionali della sociologia*, Milano, 1907, σελ. 763 κ.ἐπ. *A. C h i a p p e l l i*, *Sulle teorie dei sofisti greci*, Napoli, 1889, σελ.

εὐφραταίτη αὐτῆς ἐννοία συνίσταται εἰς τὴν προσπάθειαν ἐξηγήσεως καὶ δικαιολογήσεως τῶν διαφόρων φαινομένων, διὰ τῆς ἀναδρομῆς εἰς τὴν ἀρχικὴν αὐτῶν καταγωγὴν. Ἡ ἐφαρμογὴ τῆς μεθόδου ταύτης ἐν τῇ νομικῇ ἐπιστήμῃ ἤγαγε σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ εἰς τὰς δύο ἀνθρωπογονικὰς ὑποθέσεις τῆς φυσικῆς καταστάσεως καὶ τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου, αἵτινες ἔδωκαν λαβὴν εἰς ἀτέρμονας καὶ ἀκάρπους συζητήσεις. Οὕτως ἐπὶ τῆς δυναμικῆς θεωρίας τῆς ἀτομικῆς βουλήσεως ἐπειράθησαν, ὡς εἶδομεν, νὰ θεμελιώσωσι τὸ δικαίωμα· ἐπὶ τῆς βουλήσεως τῶν δῆθεν πρὸ ἀμνημονεύτων αἰῶνων ὑπογραψάντων συμβόλαιον ἐπειράθησαν νὰ θεμελιώσωσι τὴν πολιτικὴν ἐξουσίαν, οὐ μόνον τὴν κατὰ τὸν χρόνον τῆς συνάψεως τοῦ συμβολαίου τούτου ἰδρυθεῖσαν, ἀλλὰ καὶ τὴν σημερινὴν ἔτι ἐξουσίαν.

Ἡ μέθοδος αὕτη καταλήγει εἰς ἄχρονον τινὰ ἀπὸ ἠθικῆς ἀπόψεως θεωρίαν, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ θεμέλιον τῆς ἐξουσίας καὶ τοῦ δικαίου. Παραμελεῖ πᾶν δεοντολογικὸν καὶ ἀξιολογικὸν κριτήριον καὶ ἐρευνᾷ μόνον τὸν τρόπον τῆς δημιουργίας, τὴν πραγματικὴν καταγωγὴν τῆς ἐξουσίας, ταυτίζουσα οὕτω τὸ ἀπλοῦν πραγματικὸν γεγονός μετὰ τῆς δεοντολογικῆς ἀρχῆς, τὸ ὑπάρξαν μετὰ τοῦ δέοντος, τὴν καταγωγὴν (Ursprung) τοῦ δικαίου καὶ τῆς ἐξουσίας μετὰ τοῦ θεμελίου (Begrundung) αὐτῶν ¹.

32 κ.έπ., 39 κ.έπ. A. F a l c h i, Il pensiero giuridico d'Epicuro, Sassari, 1902, σελ. 123 κ.έπ. T o ὄ α ὕ τ ο ὄ, Il moderno teocratismo κλπ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 48 κ.έπ. S. F r a g a p a n e, Contrattualismo e sociologia contemporanea, Bologna, 1892, σελ. 11, 18, 30, 36, 48, 61. I. P e t r o n e, La fase recentissima della filosofia del diritto in Germania, Pisa, 1895, σελ. 57 κ.έπ. P. G e n t i l e, Sulla dottrina del contratto sociale, Bologna, 1913, 49 κ.έπ. K. T ρ ι α ν τ α φ υ λ λ ο π ο ὄ λ ο υ, Γενικαὶ ἀρχαὶ τοῦ ἑλληνικοῦ Ἀστικοῦ Δικαίου, Εἰσαγωγή, τεύχος Α', 1926, σελ. 10 κ.έπ. T o ὄ α ὕ τ ο ὄ, Δίκαιον (ἀπόσπασμα ἐκ τῆς Μεγάλης Ἑλληνικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας), 1922, σελ. 11 κ.έπ.

¹ Πρὸβλ. A. B a r t o l o m e i, Del significato κλπ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 67, 70, 72, 74. T ὄ ὄ α ὕ τ ο ὄ Lezioni ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 87 κ.έπ. G. D e l V e c c h i o, Il concetto κλπ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 120, 125, 126.

Ἐκ τοῦ ὅτι ὅμως γεγονός τι ἀπλῶς ὑπάρχει ἢ ἀκῆρξε δὲν συναγεται ὅτι αἰτιολογεῖται ἠθικῶς καὶ νομικῶς. Δὲν δυνάμεθα νὰ θεμελιώσωμεν τὸ θεμιτὸν πράξεός τινος ἐπὶ τοῦ γεγονότος τῆς ἱστορικῆς ὑπάρξεως αὐτῆς δὲν δυνάμεθα ἐκ τῆς ἀποδείξεως ἐκείνου, ὅπερ ἔπραξαν οἱ ἄνθρωποι εἰς παρωχημένην ἐποχὴν, νὰ συμπεράνωμεν περὶ ἐκείνου, ὅπερ ὀφείλουσιν οὗτοι νὰ πράττωσιν. Ἐκ τοῦ ὄντος δὲν εἶναι δυνατόν νὰ προέλθῃ τὸ δέον¹.

Ἀνεξαρτήτως ἐξ τῶν ἀνωτέρω ἀναγκαῖα προϋπόθεσις διὰ τὴν συναψὴν τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου εἶναι ἡ δυνατότης χρήσεως γλώσσης ἤδη διαμεμορφωμένης. Ἡ γλῶσσα ὅμως ἀποτελεῖ κατ'ἐξοχὴν κοινωνικὸν φαινόμενον, οἱ δὲ ἐν φυσικῇ καταστάσει διαβιούντες, ξένοι πρὸς τὴν κοινωνίαν, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ μετεχειρίζοντο γλῶσσαν² καὶ δὴ τόσο ἐξειλιγμένην, ὥστε νὰ δυνηθῶσι νὰ δια-

142. Τοῦ αὐτοῦ, *Lezioni*, ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 316, 340. *Vanni*, *Gli studi* κλπ., ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 68. *F. Masci*, *La libertà nel diritto e nella storia secondo Kant ed Hegel*, Napoli, 1903, σελ. 54. *A. Paganò*, *L'individuo nell'etica e nel diritto*, τ. II, Roma, 1913, σελ. 9 κ.έπ. *H. Ahrens*, *Naturrecht*, τ. II, Wien, 1871, σελ. 273.

¹ Πρὸβλ. *H. Poincaré*, *Dernières pensées*, ἔκδ. Flammarion, σελ. 229 κ.έπ.: « On ne peut pas concevoir un syllogisme ou les deux prémisses seraient à l'indicatif et la conclusion à l'impératif ». *A. Laalande*, *Logique normative et vérité de fait*, ἐν *Revue philosophique*, 1929, σελ. 164 κ.έπ. 176: « Il est impossible de réaliser l'unité du droit et du fait en partant de ce dernier... le droit ne peut résulter du fait.... ». *R. Capitant*, *L'illicite*, τ. I, *Impératif juridique*, Paris, 1928, σελ. 5 κ.έπ. *P. Cuche*, *Conférences de philosophie du droit*, Paris, 1928, σελ. 59. *F. Geny*, *Science et technique en droit privé positif*, τ. II, Paris, 1927, σελ. 6 κ.έπ. 262 κ.έπ. *G. Radbruch*, *Rechtsphilosophie*, Leipzig, 1932, σελ. 6. *F. Puglia*, *La funzione del diritto nella dinamica sociale*, Messina, 1903, σελ. XXXII. *P. Gentile*, ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 86 κ.έπ.

² Πρὸβλ. *R. Worms*, *Philosophie des sciences sociales* τ. I, Paris, 1913, σελ. 48. *H. Rodet*, *Le contrat social* κλπ., ἐνθ' ἀνωτ.,

τυπώσωσιν ἀφηρημένας ἐννοίας, ὡς εἶναι ἡ τῆς συμβάσεως, δι' ἣν ἀπαιτεῖται ἐπὶ πλέον καὶ ἐξειλιγμένη νομικὴ ἢ τοῦλάχιστον ἠθικὴ συνείδησις ¹.

Ἡ ἐννοία μάλιστα τῆς συμβάσεως δὲν εἶναι τοσοῦτον ἀπλῆ, καὶ δὲν ἀποτελεῖ ἄμεσον δεδομένον τῆς συνειδήσεως ². Ἄν ἡ ἐννοία αὕτη ἦτο αὐτονόητος, δὲν θὰ ἐβράδυνε τοσοῦτον τὴν ἀνεγνωρισθῆ. Διότι ὡς γνωστόν, πολὺ βραδέως ἀνεγνωρίσθη ὑπὸ τοῦ Δικαίου ἡ σύμβασις καὶ δὴ ἡ solo consensu καταρτιζομένη ³. Ἄλλως τε καὶ νῦν ἐτι διὰ τὴν κατάρτισιν συμβάσεών τινων ἀπαιτοῦνται πανηγυρικοὶ τινες τύποι, ἀφ' ὧν τὸ Δίκαιον τείνει βαθμηδὸν νὰ ἀπαλλαγῆ, ἐνθ' ἀντιθέτως πληθύνονται οἱ περιορισμοί, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ πε-

σελ. 79. L. Taparelli, *Essai théorique de droit naturel*, ἐνθ' ἄνωτ., τ. I, σελ. 240.

¹ Πρβλ. Montequieu, *De l'esprit des lois*, l. I, ch. III. H. Rodet, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 78. E. Durkheim, *De la division du travail social*, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 178 κ.έπ. Tr. Jonascq ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 373 W., *Politica e morale in Rousseau*, ἐν *Rivista inter. d. Fil. d. Diritto*, 1921, σελ. 78: « Dato che l'uomo, non possedendo nel momento del supposto contratto il senso morale, è incapace di riconoscere l'obbligazione morale ». G. S. Gerai, *Ragionamenti filosofici sul l'uomo κλπ.*, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 53 κ.έπ. G. D. Romagnosi *Assunto primo della scienza del diritto naturale*, Prato, 1836, σελ. 50.

² Πρβλ. G. Del Vecchio, *Su la teoria κλπ.* ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 52.

³ Πρβλ. R. Dareste, *Etudes d'histoire du droit*, Paris, 1889 ch. VI, σελ. 31. G. Davy, *La foi jurée*, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 2 κ.έπ., 41. G. Tarde, *Les transformations du droit*, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 104. L. Duguit, *Traité*, ἐνθ' ἄνωτ., τ. I, σελ. 582. Er. R. Bierling, *Zur Kritik des juristischen Grundbegriffe*, I, Gotha, 1877, σελ. 76. S. Main, *Ancien Law*, London έκδ. 1897, ch. IX, σελ. 312. R. d'Aragona, *Saggio di filosofia scientifica*, Torino, 1906, σελ. 660 κ.έπ. G. Del Vecchio, *Su la teoria, κλπ.*, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 53 κ.έπ. Γ. Πετροπούλου, *Ἱστορία καὶ εἰσηγήσεις τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου*, τ. Α, 1944, σελ. 480, 725 κ.έπ., 728.

ριεχόμενον τῶν συμβάσεων, ὅπερ ἑυθιμίζεται κατὰ μέγα μέρος ὑπὸ τοῦ νόμου ¹.

Νομίζομεν μάλιστα ὅτι ἡ ἐξ ἀπλῆς συμφωνίας — ἄνευ δηλαδὴ τῆς προϋπάρξεως κανόνος, ὅστις νὰ καθιεροῖ τὸ ὑποχρεωτικὸν αὐτῆς — ἐνοχή, οὐ μόνον δὲν εἶναι αὐτονόητος, ἀλλὰ μάλιστα τυγχάνει ἀκατανόητος. Ἡ σύμβασις προϋποθέτει τὴν ὑποχρέωσιν τῆς τηρήσεως τῶν συμπεφωνημένων. Ἡ τοιαύτη ὅμως ὑποχρέωσις, ἥς ἄνευ δὲν νοεῖται σύμβασις, οὐδαμῶς δύναται νὰ στηριχθῆ ἐπὶ τῆς βουλήσεως τῶν συμβαλλομένων, διότι οὕτω θὰ περιεπίπτομεν εἰς φαῦλον κύκλον.

Πράγματι, ἐὰν τὸ κύριον στοιχεῖον τῆς συμβάσεως εἶναι ἡ ὑπόσχεσις, τουτέστιν ὁ δοθείς λόγος, εἶναι λογικῶς ἄτοπον νὰ στηρίξωμεν τὴν ὑποχρέωσιν τῆς τηρήσεως τοῦ λόγου ἀπλῶς ἐπὶ τοῦ γεγονότος τῆς δόσεως αὐτοῦ. Ὡς ὀρθῶς παρατήρησεν ὁ Hume, ² « ἀσφαλῶς δὲν εἴμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ τηρήσωμεν τὸν λόγον ἡμῶν (to keep our word) ἕνεκεν τοῦ ὅτι ἐδώκαμεν τὸν λόγον νὰ τὸν τηρήσωμεν (because we have given our word to keep it) ». Διότι, ἐὰν ἐλέγομεν ὅτι τηροῦμεν τὴν ὑπόσχεσιν ἡμῶν, ἐπειδὴ ἐδώκαμεν πρὸς τοῦτο τὸν λόγον, θὰ ἠρωτῶμεν πόθεν πηγάζει ἡ ὑποχρέωσις νὰ τηρήσωμεν τὸν λόγον; ἐὰν ἐλέγομεν δὲ ὅτι ἡ ὑποχρέωσις αὕτη ὀφείλεται εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι ἐδώκαμεν τὸν λόγον, ὅτι θὰ τηρήσωμεν τὸν λόγον, θὰ ἐθέτομεν πάλιν τὸ ἐρώτημα, ποῦ στηρίζεται ἡ τελευταία αὕτη ὑποχρέωσις, καὶ οὕτω θὰ ἐβαίνομεν πρὸς τὸ ἄπειρον ³. Δὲν

¹ Πρβλ. E. Durkheim, De la division du travail social, Paris, 1926, σελ. 182 κ.έπ. 189 κ.έπ. Biebling, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 77. G. Del Vecchio, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 54 κ.έπ. Γ. Πετροπούλου, ἐνθ' ἄνωτ., τ. Α, σελ. 480 κ.έπ., 725 κ.έπ.

² Πρβλ. David Hume, An Inquiry concerning the Principles of Morals, London, 1751, addition 1 καὶ 2.

³ Πρβλ. B. Spinoza, Tractatus politicus, cap. III, § 17. V. Cousin, Du vrai, du beau et du bien, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 330, 333. Τοῦ αὐτοῦ, Philosophie sensualiste au 18me siècle, Paris, 1856, σελ. 238, 302. P. Janet, Histoire de la science politique, ἐνθ'

είχε δὲ ἀδικον ὁ Schlossmann.¹ Ὅστις, κατιδὼν τὴν ἐν λόγῳ *petitio principii*, ἔθηκε ταύτην εἰς φῶς, εἰπὼν ὅτι οὐχὶ ἀπλῶς ἐκ συμβάσεως. ἀλλ' ἐξ ὑποχρεωτικῆς συμβάσεως τίκονται ὑποχρεώσεις.

Ὁ Hobbes ἐπειράθη νὰ ἀποδείξῃ τὸ ὑποχρεωτικὸν τῆς συμβάσεως διὰ τῆς λογικῆς μεθόδου τῆς εἰς ἄτοπον ἀπαγωγῆς: Ἡ διάπραξις ἀδικίας, γράφει², εἶναι καθαρῶς εἰπεῖν ἀθέτησις τοῦ λόγου... εἶναι πράξις ἢ παραλείψις, ἐν πάσῃ δὲ περιπτώσει ἀθέτησις συμφωνίας τινός. Ὑφίσταται μεγάλη σχέσις μεταξὺ ἐκείνου, ὃπερ θεωροῦσιν ὡς ἀδικον ἐν τῇ ζωῇ, καὶ ἐκείνου, ὃπερ ἀποκαλοῦσιν ἄτοπον ἐν τῷ σχολείῳ. Διότι, ὅπως λέγομεν ὅτι ἐκεῖνος, ὅστις εἶναι ὑποχρεωμένος ὑπὸ τῆς δυνάμεως τῆς ἀποδείξεως νὰ ἀρνηθῇ ἀπόφανσίν τινα, ἣν εἶχεν πρότερον ὑποστηρίξει, ἤχηθῃ εἰς ἄτοπον, οὕτω καὶ ἐκεῖνος, ὅστις ἔνεκα τῆς ἀδυναμίας τοῦ πνεύματος κάμνει ἢ ἀφίνει νὰ κάμῃ τίς τι, περὶ οὗ ἄλλως εἶχεν ὑποσχεθῆ διὰ συμβάσεως, δια-

άνωτ., τ. II, σελ. 434. G. Renard, *Qu'est-ce que l'autorité*, Paris, 1926, σελ. 13, σημ. 8: « Le prestige (de la foi jurée) lui-même n'est pas d'origine contractuelle ». Degeux, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 330: « ...au fond ce cercle vicieux se trouve dans toute théorie classique ». R. Bonnard, *Droit naturel et droit positif*, ἐν *Revue internationale de la théorie du droit* 1928—1929, σελ. 4. « Le rôle créateur de la volonté apparaît comme logiquement impossible dans la production de l'impératif ». A. Schinz, *La pensée de J.-J. Rousseau*, Paris, 1929, σελ. 355. G. Davy, *La foi jurée*, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 165. L. Tapparelli d'Azeglio, ἐνθ' ἄνωτ., τ. I, σελ. 240. W., *Politica e morale in Rousseau*, ἐν *Riv. inter. d. filos. d. diritto*, 1921, σελ. 78. G. S. Gerai, *Ragionamenti filosofici* κλπ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 44. G. Del Vecchio, *Su la teoria* κλπ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 31. G. Di Meglio, *Diritto internazionale e diritto naturale*, ἐν *Studium*, 1933, σελ. 581. G. Prisco, *Principii di filosofia del diritto sulla basi dell'etica*, Napoli, 1873, σελ. 257.

¹ Περὶ S. Schlossmann, *Der Vertrag*, Leipzig, 1876, σελ. 44 κ.έκ., 46 κ.έκ.

² Th. Hobbes, *De Cive*, ch. III, § 1, III.

πράττει ἀδικίαν καὶ δὲν ὑποπίπτει ὀλιγώτερον τοῦ προηγουμένου εἰς εἶδος τι ἀντιφάσεως, ὕπερ ἐν τῷ σχολείῳ ὀνομάζουσιν ἄτοπον. Ἐφ' ὅσον ὑπεσχέθης ὅτι αὐτὴ σου ἡ πράξις θὰ φέρῃ ἐκεῖνο τὸ ἀποτέλεσμα, σημαίνει ὅτι ἠθέλησες τοῦτο. Μὴ πράττων τοῦτο, μαρτυρεῖς ὅτι θέλεις τὸ ἀντίθετον, ὅ ἐστι βούλεσθαι καὶ μὴ βούλεσθαι, ἦτοι ἀντίφασις ἐπαίσχυντος».

Προφανῶς ὁ Hobbes ταυτίζει ἐνταῦθα τὸ δίκαιον καὶ τὴν ἠθικὴν μετὰ τῆς λογικῆς. Καὶ ναὶ μὲν ὑφίσταται μεταξὺ τῶν τριῶν τούτων κατηγοριῶν ὁμοιογένεια, ἐφ' ὅσον αὐταὶ ἀνήκουσιν εἰς τὰς λεγομένας κανονιστικὰς (normatives)¹ ἐπιστήμας, οὐχ ἦττον ὁμως ἡ ἀπόλυτος συνταύτισις τούτων εἶναι προβληματική. Βεβαίως ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς Φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου ἀπαντῶσι θεωρίαι, αἵτινες πειρῶνται νὰ θεμελιώσωσι τὸ Δίκαιον ἐπὶ τοῦ λόγου² νομιζομεν

¹ Πρὸβλ. A. L a l a n d é, Logique normative et verités de fait, ἐν Revue philosophique, 1929, σελ. 1 κ.έπ.: «On accorde assez généralement en théorie, qu'il faut mettre la logique au rang des sciences normatives... D'autre part on sait, ou du moins l'on paraît savoir, qu'il existe entre Logique, Esthétique et Morale un parallélisme si marqué qu'il implique évidemment une nature commune». Τοῦ αὐτοῦ, Communication ἐν τῷ Congrès de Bologne, 1911. ἐπὶ τοῦ παραλληλισμοῦ τῶν «sciences normatives». P a u l h a n, L'obligation morale au point de vue intellectuel, ἐν Revue philosophique, τ. XV, σελ. 496 κ.έπ. M. D j u v a r a, Le fondement du phénomène juridique, Thèse, Paris, 1913, σελ. 21 κ.έπ. Τοῦ αὐτοῦ, Droit rationnel et droit positif, ἐν Recueil en l'honneur de Fr. Geny, τ. I., σελ. 245 κ.έπ. 447 κ.έπ. H. B e r t h é l e m y, La volonté générale, fondement du droit, ἐν Mélanges P. Negulesco, Bucarest, 1935, σελ. 125 κ.έπ. L. L i a r d, Logique, Paris, 1910, σελ. 167 κ.έπ. R. C a p i t a n t, L'illicite, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 103 κ.έπ. F. R a u h, L'expérience morale, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 146 κ.έπ. F. K a u f m a n n, Logik und Rechtswissenschaft, 1922. A. B a r t o l o m e i, Lezioni, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 32.

² Ἡδὲ κατὰ τὴν ἐλληνικὴν ἀρχαιότητα καὶ ἔκτοτε καθ' ὅλην τὴν ἐποχὴν μέχρι σήμερον ἀπαντῶσι τοιαῦται θεωρίαι. Πρὸβλ. F. D a h n, Die Ver-

ἄμωσ ὅτι δὲν εἶναι παραδεκτὴ ἢ ὑπαγωγὴ τοῦ Δικαίου εἰς τὴν καθαρὰν τυπικὴν λογικὴν ¹, καθ' ὃν τρόπον φαίνεται ὑποστηριζόμενον ἐν τῷ ἀνωτέρω χωρίῳ. Ἄλλωσ τε καὶ αὐτὸς ὁ Hobbes, ὡσ θέλομεν ἴδει κατωτέρω, τῆσ συμβάσεωσ προϋποθέτει ἰσχύουσαν τὴν ἀρχὴν *pacta sunt servanda*, ἣτισ ἀποτελεῖ διάταξιν τῆσ «*lex naturalis*».

Ὅτι βεβαίωσ βούλεσθαι, ἀλλὰ συγχρόνωσ καὶ μὴ βούλεσθαι τὸ αὐτὸ εἶναι ἀντιφατικὸν καὶ λογικῶσ ἄτοπον, εἶναι πρόδηλον. Διατί ὁμωσ ἡ ἀντίφασισ αὕτη τυγχάνει «ἐπαίσχυντοσ» καὶ διατί συνιστᾷ ἀδικίαν; Ἡ λογικὴ ἀρχὴ τῆσ ταυτότητοσ ὑποχρεοῖ βεβαίωσ νὰ ἀναγνωρίσωμεν ὅτι $a = a$. Ἐκ' ποίασ ὁμωσ ἀρχῆσ τῆσ τυπικῆσ λογικῆσ εἴμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ ἀναγνωρίσωμεν τὴν ἀρχὴν *pacta sunt servanda*; Ἡ ἀρχὴ αὕτη δὲν εἶναι ὄντολογικὴ, ἀλλὰ δεοντολογικὴ καὶ ἀξιολογικὴ.

Ἄλλωσ τε, ἐὰν καλῶσ προσέξωμεν, οὐδεμίαν λογικὴν ἀντίφασιν βλέπομεν ἐν τῇ ἀθετήσει συμβάσεώσ τινοσ. Τοῦτο δὲ διότι ἐπὶ τοῦ προκειμένου τὸ βούλεσθαι καὶ μὴ βούλεσθαι δὲν συμπίπτουσιν ἐν χρόνω. Εἶναι λογικῶσ δυνατὸν νὰ θελήσω τι σήμερον καὶ κατ' ἀκολουθίαν νὰ προβῶ εἰσ σχετικὴν δήλωσιν πρόσ τινα, εἶναι ὁμωσ δυνατὸν αὔριον νὰ θελήσω τὸ ἀντίθετον καὶ νὰ ματαιώσω τὴν σημερινὴν δήλωσίν μου. Τοῦτο ἀπὸ ἀπόψεωσ τυπικῆσ τοῦλάχιστον λογικῆσ οὐδόλωσ τυγχάνει ἄτοπον, ὡσ μὴ περιέχον ἀντίφασίν τινα. Τὸ

nunft im Recht, Grundlagen der Rechtsphilosophie, Berlin, 1879.
Γ. Π ε τ ρ ο π ο ὄ λ ο υ, Ἱστορία καὶ εἰσηγήσεισ, ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 306 κ.έπ.

¹ Πρβλ. I. P e t r o n e, La fase recentissima della filosofia del diritto in Germania, Pisa, 1895, σελ. 83 κ.έπ., 85 κ.έπ.: «... Il diritto non è una funzione semplice della ragione, meno che mai della ragione concepita come sistema di logica formale, ma una funzione complesse della creatura razionale. ». A. B a r t o l o m e i, Lezioni, ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 138: « l'identificazione del diritto col logico... è del tutto arbitraria » F. C a r n e l u t t i, Metodologia del diritto, (Cedam, 1939), σελ. 28 κ.έπ., 30 κ.έπ.

ἀντίθετον μάλιστα θὰ ἦτο λογικῶς ἄτοπον, τουτέστιν ἡ δέσμευσις τῆς αὐριανῆς βουλήσεώς μου ὑπὸ τῆς σημερινῆς. Ἐκ τοῦ ὅτι ἤθελόν τι πρότερον, γράφει ὁ Stahl¹, δὲν συνάγεται ὅτι ὀφείλω νὰ θέλω ἐπ' ἄπειρον τὸ αὐτό. Δὲν δύναμαι λοιπὸν ἐπὶ τῆ βίσει τοῦ ἀσθηροῦ δικαιώματός μου καὶ τοῦ νόμου, ὅστις καθιεροῖ τοῦτο, νὰ ἐπανεέλθω ἐπὶ τῆς ὑποχρεώσεως ταύτης, ἀφοῦ εἶμαι ἐλεύθερος ἐν τῇ παρούσῃ στιγμή κατὰ τρόπον ἀπόλυτον καὶ ἀνεξαρτήτως οἰουδήποτε χρόνου νὰ μὴ ὑποχρεωθῶ : Ἡ ὑποχρεωτικὴ ἐκτέλεσις τῶν συμβάσεων εἶναι ἄρα ἀντίθετος πρὸς τὴν λογικὴν ἀρχὴν »².

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἐγένετο δῆλον ὅτι ἡ σύμβασις προϋποθέτει ὑπάρχοντα ἤδη κανόνα, ὅστις νὰ καθιεροῖ ταύτην ὡς θεσμὸν δι-

¹ F. S t a h l, Histoire de la philosophie du droit, γαλλ. μετ., Paris, 1880, σελ. 137.

² Πρὸβλ. J.-J. R o u s s e a u, Du contrat social, liv. II, ch. I. « ...il est absurde que la volonté se donne des chaînes pour l'avenir ». B. S p i n o z a, Tractatus politicus, cap. II, § 12. J. B e n t h a m, Tactique des assemblées législatives, τ. II, Paris, 1822, σελ. 267 : « Il est surtout ridicule d'imaginer que vous puissiez vous lier vous-mêmes par des phrases de votre invention ». G. D a v y, La foi jurée, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 1, 3. E. G o u n o t, L'autonomie de la volonté, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 345 κ.έπ. : « De quel droit l'une (la volonté d'hier) empiéterait-elle sur l'autre (la volonté d'aujourd'hui) ? Ma volonté d'hier, c'est peut-être l'inexpérience, la légèreté, le besoin, la passion ; c'est en tout cas le passé, ce qui ne dépend plus de moi ; ce dont, pour être pleinement libre, je ne dois plus dépendre. En ce qui concerne la liberté actuelle, cette solidarité forcée entre mon moi présent et mon moi passé m'est aussi odieuse que celle qui, dans la théorie du contrat social, enchaîne ma volonté d'aujourd'hui à la volonté jadis exprimée par mes ancêtres, lors du fameux pacte ». G. D e r e u x, De l'interprétation κλπ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 327 κ.έπ. A h. M a h e r, De l'autonomie κλπ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 260 κ.έπ. R. C a r r é d e M a i b e r g, La loi, expression de la volonté générale, Paris, 1931, σελ. 149. G. T a r d e, Les transformations du droit, Paris, 1922, σελ. 115 : « Où est la raison de penser, parce que deux ou plusieurs vo-

ἥς ἀρχῆς, μὴ δυναμένης νὰ θεμελιωθῇ ἐπὶ τῆς συμβάσεως, ἀλλαχοῦ δέον νὰ ἀναζητηθῶσι τὰ ἐρείσματα.

Ἀνεξαρτήτως ὁμως τῶν ἀνωτέρω ἢ θεωρία τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου ἔρχεται εἰς σύγκρουσιν καὶ πρὸς τὴν καθιερωμένην ἀρχὴν, καθ' ἣν ἡ σύμβασις ἔχει ἰσχὺν μόνον μεταξὺ τῶν συμβαλλομένων. Τοῦτο δὲ διότι εἰς τὴν κρατικὴν ἐξουσίαν ὑποβάλλονται ἐπίσης καὶ ἄτομα, ἅτινα ἐνδεχομένως δὲν ἔλαβον μέρος κατὰ τὴν σύναψιν τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου¹. Πῶς εἶναι δὲ δυνατόν νὰ θεωρήσωμεν ὅτι ἡ σημερινὴ πολιτικὴ ἐξουσία καὶ τὸ δίκαιον στηρίζονται ἐπὶ συμβάσεως, ἧτις, ἐνῶ συνήφθη ἐν ἀπωτάτῳ παρελθόντι ὑπὸ τῶν προγόνων ἡμῶν, δεσμεύει καὶ τὴν παροῦσαν γενεάν, ἧτις οὐδαμῶς ἔλαβε μέρος εἰς αὐτήν²;

entstehungsproblem auf rechtlichem Wege, durch Verwendung eines dem Rechtsleben angehörigen Begriffs—eben des Vertrags—lösen zu wollen. Die Entstehung von Staat und Recht kann nicht durch einen Akt gedeutet oder « gerechtfertigt » werden, der selbst die Schaffung und Wirksamkeit der Rechtsordnung bereits zu Voraussetzung hat ». H. K e l s e n, Die Lehre von den drei Gewalten, ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 241.

¹ Πρβλ. J. - J. R o u s s e a u, Du contrat social, liv. I, ch. V. E. D u r k h e i m, De la division du travail social, ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 178. C a r r é d e M a l b e r g, Contribution κλπ., ἐνθ' ἀνωτ., τ. I, σελ. 55. F. G u i z o t, Des moyens de gouvernement et d'opposition dans l'état actuel de la France, Paris, 1821, σελ. 144. G. D e l V e c c h i o, Su la teoria del contratto sociale, ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 59.

² Πρβλ. J. - J. R o u s s e a u, Du contrat social, liv. I, ch. IV : « Quand chacun pourroit s'aliéner lui-même, il ne peut aliéner ses enfants... Il faudroit donc, ... qu'à chaque génération le peuple fût le maître de l'admettre ou de le rejeter... ». F. R a u h, L'expérience morale, ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 49 : « Mais si nous agissons ainsi uniquement par respect pour une parole prononcée il y a deux mille ans... Ce sont des phénomènes de survivance, intéressants seulement pour l'archéologue... ». H. S p e n c e r, L'individu contre l'Etat, γαλλ. μετ., Paris, 1908, σελ. 125. C h. R e n o u v i e r, Philosophie analytique de l'histoire, Paris, 1896, τ. III, σελ. 577. P. J a n e t, Histoire de la

Πρὸς ἀποφυγὴν τῆς ἀνακολουθίας ταύτης ὑπεστηρίχθη ὑπὸ τινων ἡ θεωρία τῆς σιωπηρᾶς συναινέσεως, ἣτις τεκμαίρεται ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι τὰ ἄτομα οἰκειοθελῶς διαβιοῦσιν ὡς ὑπήκοοι πολιτείας τινός. Τὸ γεγονός ὁμῶς τοῦτο δὲν ἀποτελεῖ ἀμάχητον τεκμήριον ¹, ἐφ' ὅσον δὲν δύναται τις ἐλευθέρως νὰ ἀλλάξῃ ὑπηκοότητα, οὐδὲ νὰ ἐξέλθῃ τῶν συνόρων ἐπικρατείας τινός. Ἄλλως τε πῶς εἶναι δυνατόν νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι ὑφίσταται σιωπηρὰ εἰς τοὺς νόμους συναίνεσις ἐκείνων, οἵτινες παραβιάζουσιν αὐτούς ²;

Πάντα τὰ ἀνωτέρω θὰ ἦρχουν, νομίζομεν, ὕπως ἀπορριφθῇ ἀνενδοιάστως ἡ ὑπόθεσις τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου, ὡς ἔχουσα ἀντιχείμενον πρᾶγμα ἀνύπαρκτον, « πλάσμα » ³, « μυθιστόρημα, ὅπερ δὲν ὑφίσταται, εἰμὴ ἐν τῇ φαντασίᾳ τῶν συγγραφέων » ⁴, καὶ δὲν

science politique, ἐνθ' ἀνωτ., τ. II, σελ. 549. A. S c h i n z, La pensée de J. - J. Rousseau, ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 352. E. B u r k e, ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 198. H A h r e n s, Naturrecht, Wien, τ. II, 1871, σελ. 273. H e r b a r t, Lehrbuch zur Einleitung in die Philosophie, ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 350. P. G e n t i l e, ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 56. G. D e l V e c c h i o, Su la teoria, ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 59. C a r l e, La vita del diritto, ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 493. F. M a s c i, La società, il diritto, lo Stato, ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 13 κ. ἐπ.

¹ Πρὸβλ. C a r r é d e M a l b e r g, Contribution à la théorie générale de l'État, τ. I, Paris, 1922, σελ. 55 κ. ἐπ. F. G u i z o t, Des moyens κλπ., ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 144 κ. ἐπ. L. T a r a r e l l i, ἐνθ' ἀνωτ., τ. I, σελ. 242, τ. II, σελ. 365.

² Βλ. T a r a r e l l i, ἐνθ' ἀνωτ., τ. II, σελ. 366: «...que les mal-fauteurs qui se rendent aux maisons de sûreté, n'y vont qu'en vertu d'un pacte qu'ils ont librement consenti... Conclusion consolante certes, pour l'infortuné, qui en allant à la mort, peut, encore se flater d'y marcher en souverain, tel que l'a fait la nature, et de ne perdre qu'avec le dernier soupir le droit inaliénable de sa liberté ».

³ Βλ. P. B a r o l i, Diritto naturale privato e pubblico, Cremona, 1837, τ. III, § 31.

⁴ Βλ. P. B a r o l i, ἐνθ' ἀνωτ., § 31, L. G u m p l o w i c z, Allgemeines Staatsrecht, Wien, 1907, σελ. 17: « Staatsroman ». V. C o u,

δύναται νὰ χρησιμεύσῃ, εἰμὴ ὡς « ἄθυρμα ¹ », ἄθυρμα μάλιστα, θὰ ἠδύνατό τις εἰπεῖν, ταχυδακτυλουργικόν ², ἐκ τοῦ καταλλήλου χειρισμοῦ οὗτινος θὰ ἠδύνατό τις νὰ ἐξαγάγῃ ποικίλα καὶ ἰντιφαστικὰ πρὸς ἀλλήλα συμπεράσματα καὶ νὰ καταλήξῃ τόσον εἰς τὴν δημοκρατίαν, ὅσον καὶ εἰς τὸν δεσποτισμὸν, ὡς καὶ εἰς τὴν ἀνισοχίαν ³.

s i n, Du vrai, du beau et du bien, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 389: « D'ailleurs a-t-on trouvé telle ou telle origine de la société?... La science politique est livrée à la merci des romans de l'histoire ».

¹ Ὁ J. B e n t h a n, Traité de législation, γαλλ. μετ. (ἀναφ. ὑπὸ Baroli, ἐνθ' ἄνωτ., § 34), παρομοιάζει τὸ κοινωνικὸν συμβόλαιον πρὸς ἀθύρματα « qu'il faut laisser à des enfants ».

² Ἡρβλ. J. B a r t h é l e m y et P. D u e z, Traité de Droit Constitutionnel, Paris, 1933, σελ. 75.

³ Ἡρβλ. J. P o r t a l i s, De l'usage et de l'abus de l'esprit philosophique, ἐνθ' ἄνωτ., τ. II, σελ. 300: « Toutes les règles particulières des contrats sont appliquées à ce pacte social et cette application devient le principe d'une foule de systèmes effrayants, uniquement propres à ébranler tout ce qui existe parmi les hommes ». T r e n d e l e n b u r g, ἐνθ' ἄνωτ., § 153. J. B a r t h é l e m y, Précis de droit public, Paris, 1937, 16, 38, 41. H. K e l s e n, Die Lehre von den drei Gewalten, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 242. C a r l e, La vita del diritto, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 174. P. G e n t i l e, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 83: « Si tratta di un'arma a doppio taglio... ». B a r o l i, ἐνθ' ἄνωτ., τ. III, § 31. G. S o l a r i, L'idea individuale e l'idea sociale nel diritto privato, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 97. V. O r l a n d o, Principii, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 30.